

U N I W E R S Y T E T O P O L S K I

STUDIA
ET
DOCUMENTA
SLAVICA

2017 nr 1 (1)

O P O L E 2 0 1 7

REDAKTOR NAUKOWY

Joanna Czaplińska

SEKRETARZE REDAKCJI

Sabina Giergiel, Aleksander Gadomski, Aleksandra Pająk

REDAKTOR JĘZYKOWY

Anna Modelska-Kwaśniowska

RADA NAUKOWA

*Ljiljana Banjanin (Turyn, Włochy), Alessandro Catallano (Padwa, Włochy),
Olga Chevela (Kazań, Rosja), Sava Damjanov (Nowy Sad, Serbia),
Marcin Filipowicz (Hradec Králové, Czechy), Anna Gawarecka (Poznań, Polska),
Tatjana Izkovich (Jekaterynburg, Rosja), Pavel Janoušek (Praga, Czechy),
Sanjin Kodrić (Sarajewo, Bośnia), Izabela Kowalska-Paszt (Szczecin, Polska),
Iva Málková (Ostrava, Czechy), Sofija Miloradović (Belgrad, Serbia),
Lilla Moroz-Grzelak (Warszawa, Polska), Natalia Nikolajeva (Kazań, Rosja),
Anjelina Pencheva (Sofia, Bułgaria), Vasilij Suprun (Wołgograd, Rosja)*

ADRES REDAKCJI

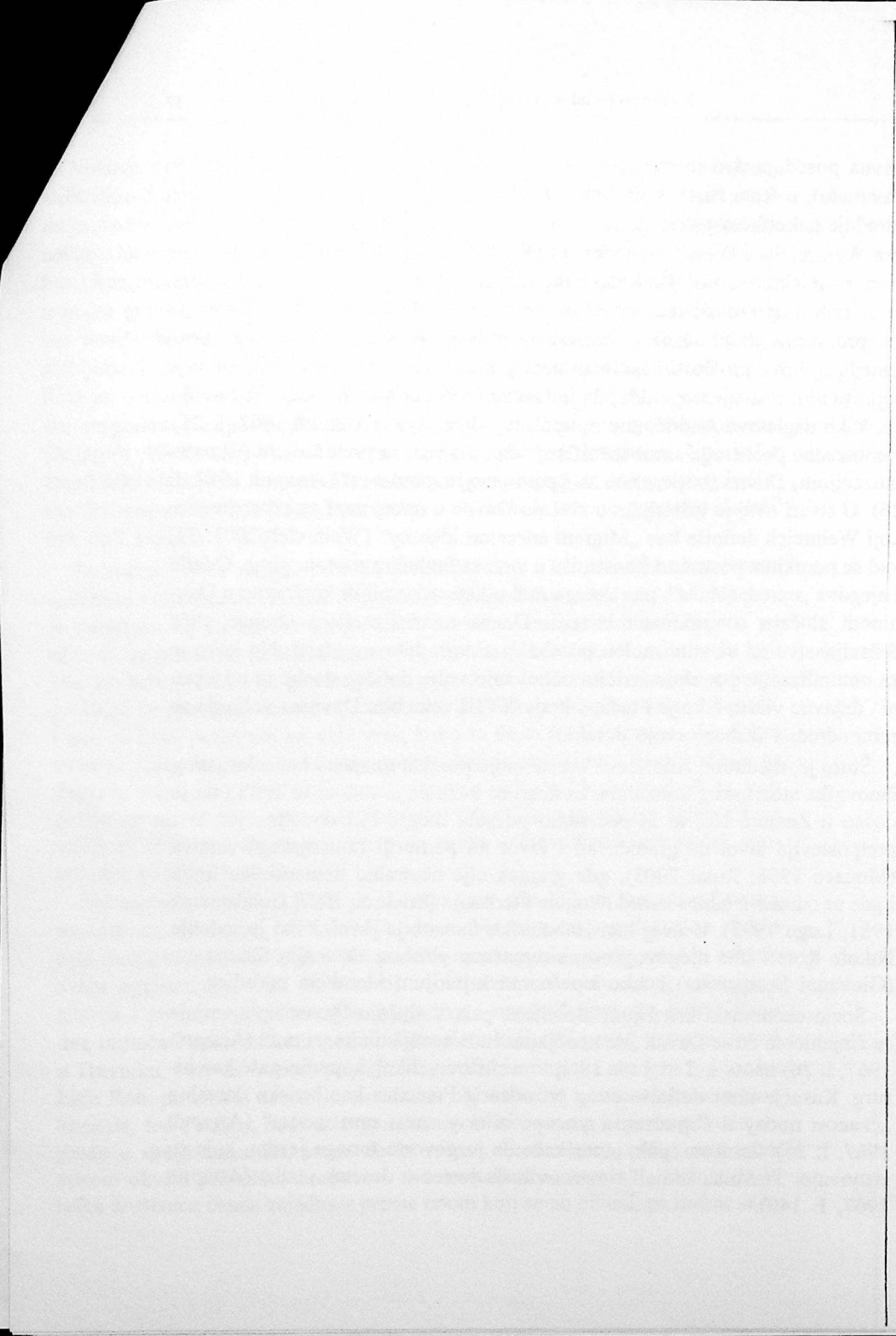
Instytut Sławistyki
45-040 Opole
pl. M. Kopernika 11
e-mail: steds@uni.opole.pl

DEKLARACJA O WERSJI PIERWOTNEJ

Redakcja deklaruje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma
jest wersja papierowa

SPIS TREŚCI

Od Redakcji (<i>Joanna Czaplińska</i>)	5
Literaturoznawstwo	
Anna HORNIATKO-SZUMIŁOWICZ, „Skromne obrazki wiejskie” Wasyla Tkaczuka (szkic do portretu pisarza zapomnianego)	9
Tomasz WIELG, O „wynaturzeniach” w literaturze białoruskiej. Trudy drogi twórczej Uładzimira Karatkieviča	21
Martyna KOWALSKA, Głos kobiety we wczesnej twórczości Marii Arbatowej	31
Сергей ПОДСОСОННЫЙ, „Нобель” Светланы Алексневич: антиномия гордости и позора	43
Persida LAZAREVIĆ DI GIACOMO, Svetlana ŠEATOVIĆ, Balkanski paradoks periferije i izgnanih	55
Recenzje	
Agata Firlej, <i>Nieobecność. Ujęcie Szoa w czeskiej dramaturgii</i> , Poznań 2016, 259 s. (<i>Joanna Czaplińska</i>)	65
Noty o autorach	73

Persida LAZAREVIĆ DI GIACOMO^a
Svetlana ŠEATOVIĆ^b

BALKANSKI PARADOKS PERIFERIJE I IZGNANIH¹

THE BALKAN PARADOX OF THE PERIPHERY AND THE EXPELLED

Abstract: This paper explores the Balkan paradox of the concepts of ‘periphery’ and ‘exile’ in Ivo Andrić’s work *Travnik Chronicle* (1945). The aim of this study is to show that what Andrić called “third world” actually consists of the men expelled to a territory which was in fact the periphery of the empire, and therefore creates a paradoxical notion of exile. The research method employed consists of an analysis of the *Travnik Chronicle*, specifically sections that relate to the personality of the protagonists of the “third world” (Davna, Rota, Kolonja), as well as a comparison with some sections of the work *The Bridge on the Drina* (1945). The result of the analysis leads to the uncovering of a paradox within a paradox, where the “third world” group is undermined from the inside by one of its members (Kolonja) who opposes the axiom of choice.

Keywords: Ivo Andrić, *Travnik Chronicle*, “the third world”, the paradox, the axiom of choice, the expelled

Contact: ^a Università degli Studi „G. d’Annunzio” Chieti-Pescara;
e-mail: persida.lazarevic@unich.it; persida.lazarevic@gmail.com;

^b Institut za književnost i umetnost u Beogradu; e-mail: svetlana.seatovic@gmail.com

Kaže Draško Ređep da je Andrić, opisujući Zapadnu i Istočnu recipročnu stvarnost, „непрестано остваривао хронику тог свог, *трећег свега*, апо-

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu „Smjena poetičkih paradigmi u srpskoj književnosti XX veka: nacionalni i evropski kontekst – 178016“ Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu.

крифно, непризнато присутног међу цивилизацијама, међу војскама, епидемијама“ (Ređep 1981: 522). Pod sintagmom *treći svet* Andrić je podrazumevao „ljudе sa granice“, konkretno oličene u delu *Travnička hronika* (1945) u likovima prevodioca Sezara Davne, tumača Nikole Rote, i lekara Đana Marija Kolonje, odnosno medijatora između francuskog i austrijskog konzulata u Travniku s početka XIX stoleća, na koje pada svo prokletstvo univerzuma (Hawkesworth 1984: 159). Kao takav, kao „prostorni i istorijski specifikum“ (Tokin, Vasić Rakočević 2014: 575) ovaj nepriznati „treći svet“, u suštini, narušava harmoniju geopolitičkog i književno-strukturalnog balansa *Travničke hronike*. Jer, kako ističe Per Jakobsen, *Travnička hronika* Iva Andrića u osnovi svoje tematske strukture izgrađena je na dihotomijama:

Kulturološka dihotomija između Istoka i Zapada, toliko uočljiva i značajna u romanu, samo je jedan u brižljivo osmišljenom sistemu kontrasta, i može se posmatrati na tri različita nivoa. Silaženje sa višeg na niži nivo je spuštanje kroz nivoe opštosti dihotomija. Na najopštijem nivou nalazimo takve kontraste kao što su život – smrt, svetlost – tama, zdravlje – bolest, rast – opadanje, mladost – zrelost (i njegov varijetet proleće – jesen). Na drugom, manje opštem nivou, koji bismo mogli nazvati kulturološkom i koji obuhvata najbitniju opoziciju: Istok – Zapad, nailazimo na kontraste između francuskog i austrijskog konzula, između francuskog i austrijskog konzulata u celini, itd. Sistem kulturoloških opozicija je tako pomno razrađen, da se na pr. likovi iz francuske kolonije vrlo često sučeljavaju sa određenim likovima iz austrijske. Tako je Davil snažno suprotstavljen austrijskom konzulu fon Mitereru, francuski prevodilac Davna Austrijancu Roti, gospoda Davil gospodi fon Miterer itd. (Jakobsen 2010: 173).

Per Jakobsen je upravo nagovestio tendenciju ka skladu i ravnoteži i unutar samog tzv. „trećeg sveta“ koji po svojoj definiciji narušava sadržajnu i strukturalnu harmoniju opozicija dela. A bitno je, kako kaže titularni lekar austrijskog konzulata, da „На крају, на правом и коначном крају, све је ипак добро и све се решава хармонично“ (Андрић 1967, I: 88).

Do tog kraja međutim treba doći i *volens nolens* put vodi kroz periferiju Istoka i Zapada, međuprostora bosanskih granica gde, kako kaže Andrić, prestaju hrabrost i poslovično junaštvo. Balkan i Bosna su u *Travničkoj hronici*, po rečima Envera Kazaza,

ideološki konstruirana dvostruka periferija, čak dvostruka unutrašnja drugost, unutrašnja drugost i Evrope i Orijenta. Pri tom, ta je drugost izložena višestrukim oblicima koloniziranja i kulturne dominacije. Baš zbog toga *Travnička hronika* pokazuje da su granica i periferija ideološke konstrukcije, a imperijalna ideologija sva tri carstva nastoji ih predstaviti kao fenomene prirodne realnosti (Kazaz 2006: 274).

Strane puta lociranog na periferiji Istoka i Zapada otelovljuju prevodilac francuskog konzulata Zesar Davna i tumač austrijskog konzulata Nikola Rota (Francišковић 2012). Pored činjenice da imaju nekoliko imena, tj. konkretno

Davna poseduje dva imena (francusko César d'Avenat i italijansko Cesare Davenato), a Rota tri (Nicola Scarparotta, Rotta, *de* Rotta), njihov identitet određuje nekoliko aspekata kroz razne kriterijume identiteta, po definiciji Petera Weinreicha i Wendy Saunderson (Weinreich, Saunderson 2003), kao na primer subjektivni, biološki kriterijum određivanja pola, pa odmah saznajemo da se radi o dva muškarca. Važni ovom prilikom deluju kolektivni kriterijumi, pre svega etnički koji se odnosi na njihovo poreklo i predstavlja vezu između njihove prošlosti i budućih nastojanja. Kao takav, ovaj kriterijum je najkritičniji. Saznajemo, dakle, da je Davna iz Pijemonta, a rodnom iz Savoje, no, kako naglašava Andrić, „по природи Француз“ (Андрић 1967, I: 26). Neposredno posle toga autor specifikuje da se u vezi sa prirođenjem (ili naturalizacijom) Davna „определио за француску народност“ (Андрић 1967, I: 26). U stvari ovaj je kriterijum u slučaju Davne u uskoj vezi sa kriterijumom koji Weinreich definiše kao „Migrant ancestral identity“ (Weinreich 2003: 33) kad se poreklo a posteriori konstruiše u vezi sa budućim nastojanjima. Odatle i njegova „opredeljenost“, pa se stoga radi o naturalizaciji ili konkretno u Davninom slučaju o samonaturalizaciji. Danas naturalizacijom stranac stiče državljanstvo na vlastitu molbu posebnim aktom državne vlasti. No kako je za naturalizaciju potrebno izričito očitovanje volje dotične osobe te poseban akt državne vlasti, tako je i tada, s kraja XVIII veka bila Davnina volja da se samoodredi i izabere svoje poreklo.

Šturo je, međutim, Andrićevo određivanje porekla tumača i kancelarijskog činovnika austrijskog konzulata, za koga se kaže da je rodnom iz Trsta i da je došao u Zemun. No, to bi već samo po sebi moglo biti dovoljno jer Trst pretpostavlja život na granici, ali i život na periferiji (austrijskog) carstva (Monaco 1998; Rutar 2003), gde granica nije neutralno demarkirana linija i gde se odražava odnos između kulture i teritorije (Erickson 1997; Goodenough 1981; Lugo 1997). U ovoj luci Habzbuške monarhije precizirano je rođenje Nikole Rote i ime njegovog oca, siromašnog obučara Đovanija Skarparote (Giovanni Scarparotta) i tako ispoštovan kriterijum identiteta porodice.

Socio-ekonomski kriterijum identiteta, pak, u slučaju Davne upotpunjuje se činjenicom da se Davna „на необјашњен и необјашњив начин“ (Андрић 1967, I: 26) našao u Carigradu i stupio u službu velikog kapudina-paše kao hirurk. Kasnije autor definiše ovog prirođenog Francuza kao čoveka doraslog „сваком послу и користан и употребљив у свим приликама“ (Андрић 1967, I: 26). Za Rotu, pak, autor kaže da je govorio mnoge jezike, koje su stanovnici Travnika brojali i ustanovili da je reč o desetak jezika (Андрић 1967, I: 140).

Njihove portrete upotpunjuje ponovo individualni kriterijum identiteta, stilističko-situacioni koji se odnosi na fizički izgled i karakter. Neosporno je da je Andrić odredio ove profesionalce medijacije na periferiji carstava kao nakaze: Davna je visok, zagasite boje kože, sa dubokim tragovima boginja na licu (Андрић 1967, I: 26); Rota je, kao fizički pandan, malen, ali grbav (bez isturene grbe) (Андрић 1967, I: 140). Davna je na levantinski način čovek bez iluzija, bez skrupula, bez obraza, pesimista i sumnjičav, okrutan prema slabijima i istovremeno bezgranično pokoran prema moćnijima od njega; Rota je, – a ovde je Andrić bio prilično velikodušan u opisima, – gord i nabusit, mrgodan i nepoverljiv, sujetan, štedljiv i lakom na novac i zaradu (Андрић 1967, I: 140). Stilističku sponu njihovog karaktera čini jedan zajednički elemenat: drskost. To svakako nije slučajno jer, kako stoji u *Pričama Solomonovim* (21: 24): „Ponositom i obijesnom ime je potsmjevač, koji sve radi bijesno i oholo“.

Formalno bi se moglo reći da je u likovima Davne i Rote ispoštovan sadržajni i strukturalni balans (dihotomije) pripadnika „trećeg sveta“. No prvi je paradoks taj da upravo „treći svet“ narušava balans Istoka i Zapada jer njihova se periferna nedefinisanost ne prihvata dobro čak ni na Balkanu koji sam po sebi predstavlja periferiju, ne pripada ni jednoj ni drugoj koordinati, pa stoga se spontano nameće pitanje: ako je Balkan između Istoka i Zapada, i ako su ljudi podeljeni na više vera, kako to da ta (ne)lociranost nije dobro viđena? Kako to da bi Davna, na primer, koji je poreklom i po prirođenju sa Zapada, više voleo da je u Carigradu nego na Balkanu? Kako to da Rota, koji potiče iz siromašne tršćanske porodice i koji je neprestano želeo da se oslobodi te svoje bolesti, nije želeo da dospe u Travnik gde mu je čak ekonomska pozicija bolja?

No sudbina je kurva, kako je govorio sam sebi Nikola Rota u grčevitim monolozima (Андрић 1967, I: 150), i ta sudbina upravo paradoksalno okreće leđa dvojici izgnanika koji ni na periferiji ne mogu da nađu mira ni odrede svoju egzistenciju. Čak ni u svojoj zoni prostorno-vremenskog postojanja istorija i stvarnost ne dozvoljavaju prelive i neodređenost. To dobro znaju dva tumača i posrednika zapadnih konzulata koji se i pored teskobe života u Travniku, bore da istaknu pripadnost „svom“ konzulatu, ma koji to bio. Jer kada Rotu poremeti, destabilizuje hladna objektivnost i distanciranost novog konzula, fon Paulića, neće ni trenutak razmisliti i veoma brzo će odlučiti da pređe u drugi konzulat, samo da bi nekom (konzulatu), nekoj zajednici, nekom okviru pripadao. Znaju ova dva levantinska „lupeža“ i lažova da je teška društvena osuda zajednice prema onom koji se ne odluči, pa makar se ta

zajednica nalazila na neodređenoj i „neodlučenoj“ teritoriji. Ako je čovek društveno biće, kako nam potvrđuje Dante koji u predvorje *Pakla* stavlja neodlučne i kojima ni smrt ne predstavlja nadu², onda onaj koji izbegava svoje društvene obaveze, pa stoga i društvenu određenost, nije dostojan nikakvog obzira i prema njemu društvo ima pravo da oseća prezir.

Tu, dakle, već po samoj sebi izgananu skupinu paradoksalno upravo iznutra destabilizuje i ruši njenu harmoniju jedan treći lik, treći element, skoro đavolski neodredljiv, po analogiji sa romanom *Na Drini ćuprija*. U XII poglavlju višegradske hronike, Andrić opisuje susret na mostu na Drini i kockanje gazde Milana Glasinčanina i nekog „stranca“; Andrić opisuje neodređenost nepoznatog za koga će se kasnije ispostaviti da je sam đavo: „Ni star ni mlad, ni rujan ni lep, sredњих година и средњег гласа, шутљив а осмејкује се само очима. Послован човек који је сав усредсређен на ствар због које је дошао“ (Андрић 1996: 249).

Taj kvazi lekar austrijskog konzulata, koji poseduje čak četiri imena(!) – Giovanni Mario Cologna, Gian Colonia, Joanis Colonis Epirota, Bartolo Cavagliere, dottore illyrico – već je sam razapet svojom neodređenošću, kako veli autor:

човек неодређених година, неодређеног порекла, народности и расе, неодређених веровања и погледа и исто тако неодређеног знања и искуства. Уопште, на целом човеку није остало много шта што би се дало јасније одредити (Андрић 1967, II: 36).

Za ovaj lik je Ivo Tartalja rekao da veoma podseća na samog Ivu Andrića:

Postoje upadljive sličnosti između lika ilirskog doktora i Andrićeve ličnosti. Nekim svojim crtama doktor je piščeva autokarikatura. A i određene pojedinosti kojima je karakter Marija Kolonje očigledno odstupa od osobina piščevih mogu se dovesti u vezu sa autorovim profilom – ako se prime kao izvesna metaforika. Nije li pisac, umetnik, humanist, jedan *lekar* u prenesenom smislu reči? Ne *turči* li se pripovedač u izvesnom smislu kad god stane na stanovište kakvog muslimana u igri čarolije svojih hronika? Pa ipak, bilo bi nerazumno stavljati znak jednakosti između Kolonje i Andrića. Pisac koji bi jednosmerno projektovao sebe u lik protagoniste svog romana postupao bi protivno načelima Andrićeve poetike. Ličio bi na promašenog pesnika Davila, a ne na, vazda pomalo nedokučivog, pisca-mislioca Kolonju (Tartalja 1979: 233).

Kriterijum određivanja identiteta kroz Kolonjino poreklo, i u čijoj se ličnosti susreću hrišćanstvo, judaizam i islam (V.: Milutinović 2011: 254), zasnovan je na kazivanju samog junaka koji je navodno bio rodom sa ostrva Kefalonije, detinjstvo je proveo u Grčkoj, a mladost u Italiji, dok je vek proveo na Le-

² „Questi non hanno speranza di morte, / e la lor cieca vita è tanto bassa, / che 'nvidd'osi son d'ogne altra sorte.”

vantu, u Turskoj i u austrijskoj službi. Autoru ostaje da prelomi neodredljivost ovog „skeptika i filozofa“ i približe ga definiše upravo kroz izgled; tako dok je Davna visok, a Rota nizak, Kolonja se, po potrebi, adaptira, pa je mogao „da se skрати и савије или [...] издужи“ (Андрић 1967, II: 37). I dalje: „Не само израз лица него се цео његов изглед мењао без престанка“, а „са истом лакоћом с којом је мењао израз лица или покрете, Колоња је прелазео са једног језика на други“. Isto tako, ističe autor, menjala se „и садржина онога што је радио“ (Андрић 1967, II: 38). Takođe je, u svojoj „доследној несталности“ (Андрић 1967, II: 40), ovaj čovek bez porodice i lekar bez pacijenata, posećivao manastir Guče Gore, i pravoslavce, a poznavao je i Kuran.

Naviknut da fluidno prelazi iz jednog oblika u drugi, iz jedne sadržine u drugu, iz jednog jezika u drugi, Kolonja ne oseća strah da bi mogao ostati bez „svog“ konzulata, već ga pritiska muka postojanja i time narušava sklad dihotomije trećeg sveta. Rob je jedino svoje neodređenosti koja, opet paradoksalno, u tamnovilajetski neodređenom Balkanu predstavlja istovremeno i pravi luksuz i pretnju. Ovaj treći svet karakteriše pokretljivost, pomerljivost, tranzitornost i fluidnost – u suštoj suprotnosti sa statičnim begovima koji sede u gradu koji predstavlja „утврђен пролаз“ (Андрић 1967, I: 13). Begovi, ukorenjeni u prolazu, nalaze se „na svome“, a kako kažu, „сваки други који дође на туђем је и нема му дуга станка“ (Андрић 1967, I: 10). То „*statično tumačenje povijesti*“ (Kazaz 2006: 276) suočava se na jednom višem i širem nivou sa svetom koji tu statičnost narušava, u među-vremenu i među-prostoru, pa se tako izgnani sa Zapada (Davna i Rota) i sa Istoka (Kolonja), ovi „treći ljudi“ nalaze u procepu u kome im nije dozvoljeno da ostanu. Taj geografski i vremenski procep ima svoje „čuvare“ koji na svaki način pokušavaju da oksimorno održe i sačuvaju statičnost prolaza i to savršeno znaju tumači zapadnih konzulata koji i protiv volje levantinski prilagođavaju svoje postojanje potrebama drugih. Kolonja, međutim, ne može van svoje neodređenosti koja mu je urođena, pa kao takav ne nailazi na razumevanje već na konstantno pogrešno tumačenje sopstvenih izjava i odluka.

Nije onda čudno da upravo on, nikako i ničim odredljiv i određen, izgovara o tome šta znači ta ljudska periferija, međuprostor, ono „između“ u svakom pogledu:

Нико не зна шта значи родити се и живети на ивици између два света, познавати и разумевати један и други, а не моћи учинити ништа да се они објасне међу собом и зближе, волети и мрзети и један и други, колебати се и поводити целог века, бити

код два завичаја без иједнога, бити свуда код куће и остати заувек странац; укратко: живети разапет, али као жртва и мучитељ у исто време (Андрић 1967, II: 85).

То су, *nastavlja* Kolonja,

људи са границе, духовне и физичке, са црне и крваве линије која је услед неког тешког и апсурдног неспоразума потегнута између људи, божјих створења, између којих не треба и не сме да буде границе. То је она ивица између мора и копна, осуђена на вечити покрет и немир. То је трећ и свет у који се слегло све проклетство услед подељености земље на два света (Андрић 1967, II: 86–87).

I *dalje* objašnjava ilirski lekar:

Да, то су муке које муче људе хришћане са Леванта и које ви, припадници хришћанског Запада, не можете никада потпуно разумети, исто као што их још мање могу разумети Турци. То је судбина левантинског човека, јер он је *roussiere humaine*, људска прашина, што мучно промиче између Истока и Запада, не припадајући ни једном а бијена од оба. То су људи који знају много језика, али ниједан није њихов, који познају две вере, али ни у једној нису тврди. То су жртве фаталне људске подвојености на хришћане и нехришћане; вечити тумачи и посредници, а који у себи носе толико нејасности и недоречености; добри зналци Истока и Запада и њихових обичаја и веровања, али подједнако презрени и сумњиви једној и другој страни. На њих се могу применити речи које је пре шест векова написао велики Целаледин, Целаледин Руми: 'Јер самог себе не могу да познам. Нити сам хришћанин, ни Јеврејин, ни Парс, ни муслиман. Нит сам са Истока ни са Запада, ни са копна ни са мора.' То су они. То је једно мало, издвојено човечанство које грца под двоструким Источним грехом, и које треба још једном да буде спасено и откупљено а нико не види како ни од кога (Андрић 1967, II: 86).

Управо Kolonja каже да се на крају све решава *harmonično* јер „све је повезано и складно“ (Андрић 1967, II: 88). Иако лagan у свему што ради, Kolonja свеједно делује као *teret* за друштво које не појми *nestalnost*. Onima који су укorenjeni (begovi) и onima који теже ка укorenjenosti (Davna i Rota), *nepodnošljiva* је *lakoća* Kolonjinog *neodređenog* *postojanja*, чије *razrešenje*, *paradoksalno*, али *neizbežno*, мора да иде преко *samog* Kolonje. *Izenada* и *neočekivano* (јер *neodređenost* не *pretpostavlja* *predvidljivost*), Kolonja *izjavljuje* да *namerava* да се *poturči*, што *potom* доводи до *njegove* *smrti*:

Брзо прође глас да се лекар Аустријског конзулата *potурчио*. Чак и за ову потпуно *избезумљену* *варош* у којој су дани *освита*ли све *луђи* од *луђег* и у којој су се дешавале ствари које нити се могу *докраја* *испричати* ни потпуно *поверовати*, *вест* о *лекаровом* *турчењу* била је *изснађење* (Андрић 1967, II: 108).

I *to* *potурчење* је, како каже *autor*, *nejasno*, као што је *nejasna* *njegova* *smrt*, али *zajedno* ова два *dogadaja* *rešavaju* *strukturalni* и *sadržajni* *problem* *narušenja* *sklada* и *ravnотеже* на *granic*i.

Određenost je merljiva, odnosno kako se ističe u matematici, identitet je jedna merljiva funkcija na bilo kom prostoru koji je moguće izmeriti. A svaka funkcija koja je merljiva jeste kontinuirana funkcija u celom domenu; postoje, međutim, kako nam kaže ta ista merljiva funkcija, podsistemi u euklidskom prostoru koji nisu merljivi, ali koji baš zbog toga pretpostavljaju aksiom izbora. Iako nije ni namrgođen, ni sumnjičav, ni sujetan, ni nepoverljiv, ni drzak, – osobine koje karakterišu prevodioca i tumača dva konzulata – Kolonja skupo plaća svoju neodređenost koju inovativno suprostavlja aksiomu izbora, ali za koje nema mesta ni na Balkanu, ni u samoj priči.

Literatura

- Андрић И., 1967, *Травничка хроника*. I, Сарајево, Београд.
- Андрић И., 1967, *Травничка хроника*. II, Сарајево, Београд.
- Андрић И., 1996, *На Дрини ћуприја*, Београд.
- Erickson F., 1997, Culture in society and in educational practice. – J. A. Banks, C. A. M. Banks, Eds., *Multicultural education: Issues and perspectives*, Boston, s. 32–60.
- Франчишковић Д., 2012, *Italy in the works of Ivo Andrić*, „Annales”, 22/2, s. 385–390.
- Goodenough W., 1981, *Culture, language, and society*, Menlo Park.
- Hawkesworth C., 1984, *Ivo Andrić: Bridge between East and West*, London.
- Jakobsen P., 2010, *Južnoslovenske teme*, priredili D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo, Београд.
- Kazaz, E., 2006, Трећи свијет и његова мудрост искључености (слика империјалне идеологије и просветителске утопије у Андрићевој Травничкој хроника. – *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, уредник М. Матицки, Београд, s. 267–283.
- Lugo A., 1997, Reflections on border theory, culture, and the nation. – D. E. Johnson, S. Michaelson, Eds., *Border theory*, Minneapolis, s. 43–67.
- Milutinović Z., 2011, *Getting over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*, Amsterdam, New York.
- Monaco L., 1998, *Trieste: città di frontiera*, Colognola ai Colli.
- Ређеп Д., 1981, Иво Андрић: између Истока и Запада (Варијација на тему: трећи свет). – *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, Београд, s. 517–523.
- Rutar S., 2003, La costruzione dell'io e dell'altro nella Trieste asburgica: i lavoratori e le nazionalità. – *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850–1950*, a cura di M. Cattaruzza, Soveria Mannelli, s. 23–46.
- Tartalja I., 1979, *Pripovedačeva estetika: prilog poznavanju Andrićeve poetike*, Београд.
- Tokin M., Vasić Rakočević B., 2014, Hronotop trećeg sveta u romanu *Травничка хроника* Иве Андрића. – *Андрићева Хроника. Andrićs Chronik*, Hg./ur. B. Тошковић, Graz, Београд, Banja Luka, s. 575–584.
- Weinreich P., Saunderson W., 2003, ed., *Analysing Identity: Cross-Cultural, Societal and Clinical Context*, Hove.
- Weinrich P., 2003, Identity structure analysis. – P. Weinreich, W. Saunderson, ed., *Analysing Identity: Cross-Cultural, Societal and Clinical Context*, Hove, s. 7–76.

Recenzje